

ROMERSKE BUSTER – SKABT I ITALIEN ELLER «MADE IN CHINA»

BENTE KIILERICH

Antikke romerske kejserbuster kunne udformes i marmor eller i en kombination af to stensorter, med een type for hovedet, en anden for kroppen. Sådanne skulpturer blev senere populære samleobjekter. Når efterspørgslen var større end udbudet, blev der skabt nye værker i gammel stil: Et antikt hovede kunne kombineres med en ny buste, og gamle dele kunne sættes sammen til en ny skulptur. Endnu i det 21. århundred findes en kundekreds for moderne værker i antik stil. En stor produktion af romerske kejserbuster finder i dag sted i Kina. Skulpturen kan bestilles på nettet og skulle være klar til at leveres nogen uger senere. Ud fra udvalgte eksempler diskuteres her nogen af de problemer som knytter sig til denne praksis, ikke mindst problemet med at se forskel på antik og moderne.

På de arkæologiske museer i Rom og på mange andre lokaliteter kan man blandt de antikke skulpturer finde adskillige i busteformat, enten opstillet enkeltvis eller på rad og række. Nogle forestiller guder og helte, men flertallet af skulpturer i dette format er portrætter af kejsere og medlemmer af kejserfamilien. De fleste er i hvid marmor – som oprindeligt var bemalet og derfor må have haft et mere farverigt udseende end de har nu. Ind i mellem de hvide, ses også buster i farvet marmor. Eftersom de befinder sig på antikmuseer, vil man ved første blik formode, at samtlige værker er antikke. Faktum er dog, at ganske mange kun er delvis antikke eller slet ikke. I hvert fald er flere skulpturer så stærkt restaurerede, at man kan hævde, at de har fået nok så kraftige ansigtsløftninger.

Farvet marmor i antikken

Romerne forstod at udnytte det æstetiske potentiale af lokale og importerede stensorter, som omfattede diverse spraglede marmorarter, alabaster i forskellige farver og mønstre, samt hårdere sten som porfyr og granit.¹ Bru- gen af farvede sten var især udbredt inden arkitektur. Pantheons interiør med gulve og vægge indlagt i fine stensorter som den purpur porfyr, den purpur og hvide pavanozzetto, samt den gyldne giallo antico giver endnu i dag et indtryk af, hvordan de nu tabte udsmykninger af templer og offentlige bygninger har været. Andre eksempler findes på gulve i ruinerne af kejserpaladserne på Palatinen. I et relativt mindre omfang blev farvet sten brugt til skulptur. Sort sten kom på mode under Augustus, som da han erobrede Ægypten fik tilgang til sort basanit og sort-spraglet granodiorit. Den sorte sten blev benyttet både til mytologiske figurer og til portrætter af medlemmer af det julio-claudiske kejserhus.² I visse tilfælde kunne der muligens ligge en symbolik i valget: en rød sten kunne illustrere en for- drukken satyr eller en flået Marsyas, en frygier kunne passende bære klæder i den frygiske marmor pavonazetto, medens en spraglet sten i grønlig og grå nuancer kunne illudere en krokodille.³ I senantikken var den rødviolette porfyr, som også stammede fra Ægypten og var den mest kostbare af samtlige, specielt associeret med kejseren. Porfyr forblev prestigefyldt og megen porfyr blev genbrugt i senere perioder blandt andet til buste.⁴

I den kapitolske samling er et portræt af Caracalla (211–218) med hoved i hvidt marmor og buste udformet som panserdragt med purpur kappe, *paludamentum*, i porfyr (Fig. 1).⁵ Det er vanskeligt at afgøre, om porfyrdelen er antik. Et mindre stykke er klart en restaurering, men spørgs- målet er, hvor langt tilbage i tid resten går. Der er en fin kontrast mellem hvid og purpur; oprindeligt var kejseren sikkert polykrom med hår, skæg og detaljer fremhævet i farve, så den tilsigtede virkning ville have været en anden end den nuværende. Uanset er portrættet lappet flere gange: næsen

-
1. Anderson & Nista 1989, 11–20. Flere eksempler i De Nuccio & Ungaro 2002, 321–356.
 2. *Lapis basanites (pietra Bekhen)* stammede fra Wadi Hammamat, Borghini 2004, 266. Granodiorit, *granito nero antico*, kom fra Aswan og var brugt af ægypterne til skulptur fra forhistorisk tid frem, Price 2007, 234.
 3. Allen 2015, 157–165; McCann 2015; Cook 2018.
 4. Delbrueck 1932; De Nuccio & Ungaro 2002, 330–333.
 5. De Nuccio og Ungaro 2002, 328–329, kat. 27.

Fig. 1. Fig. 1. Caracalla buste, hvid marmor og porfyr. Kapitolske museum, Rom (MC 464). (foto: Wikimedia commons)

blev marmorkopier af Caracalla-portrættet udformet af såvel kendte som ukendte kunstnere.⁶ Caracalla-typen blev altså gennem århundrederne mangfoldiggjort i stort omfang, hvor de nye værker substituerede de, der tilfældigvis var overleveret fra kejserens regeringstid. Efterhånden blev det nok stadig vanskeligere at skelne gammelt fra nyt.

Blandt busterne i de kapitolske samlinger findes også et fint portræt af Caracallas far Septimius Severus, et hvidt marmorhoved kombineret med en lys blågrøn *alabastro verdognolo* buste klædt i *paludamentum* (Fig. 2)⁷ Alabaster, også kendt som onyx, var værdsat fordi den var semi-transparent. *Alabastro verdognolo* er en af mange varianter, lys med grønligt skær; andre varierer farvemæssig fra honning til mørkbrun, og har ofte fine bølgede mønstre.⁸ Alabaster var gerne brugt til mindre genstande og til intarsia ind-

og en del af panden, samt noget af dragten er restaureret og i 1990-årene gennemgik portrættet en hovedrengøring, så snavsede lag blev rene igen. Skulpturen var en af fire Caracalla'er, som på 1700-tallet kom til museet fra kardinal Albanis samling. Den har ingen antik proveniens.

Samme type Caracalla-portræt med den karakteristiske hoveddrejning og det vrede udtryk – *trux frons* – er bevaret i flere versioner i marmor, blandt andet en buste i Napoli, som stammer fra Farnese-samlingen i Rom. Det vides at der fandtes fem (antikke?) versioner i Rom på 1500-tallet, og der blev kopieret flittigt efter mindst en af disse. På 1700-tallet

6. For informationen om Caracalla i Napoli og hans senere manifestationer, se Haskell og Penny 1981, kat. nr. 18, 172–173.

7. Fittschen-Zanker 1985, 95, no. 83; De Nuccio & Ungaro, 2002, 328, cat. 26; Borghini 2004, fig. 12b.

8. Anderson & Nista 1989, 52–54; Borghini 2004, 136–152; Price 2007, 45–56.

Fig. 2. Fig. 2. Septimius Severus buste, hvid marmor og alabastro verdognolo, højde 86 cm. Kapitolinske museum, Rom (MC 461). (foto: Wikimedia commons)

dred fandtes flere skulptører, som restaurerede antikke værker i Rom.¹⁰ En, som både restaurerede gamle værker og supplerede med nye, var skulptøren og samleren Bartolomeo Cavaceppi (1717–1799), som blandt andet arbejdede for kardinal Alessandro Albani fra hvis samling alabaster-Septimius og porfyr-Caracalla stammer. Seymour Howard, som skrev sin PhD-afhandling om Cavaceppi, har beskrevet ham som en, der sætter sammen dele, som ikke hører sammen, og skaber pasticher så vel som direkte forfalskninger.¹¹

læg. Når den optræder i større format, bliver spørgsmålet derfor, om disse stykker er antikke eller de er udtryk for senere tiders tolkning af det antikke. Septimius Severus-portrættet er uden proveniens; før det kom til museet var det, i lighed med porfyr-Caracalla, i Albani-samlingen. Det er fuldt muligt, at begge dele af Septimius-portrættet er fra kejserens regeringstid, 193–211, men det kan desværre ikke helt udelukkes, at den lysgrønne buste er fra 17. eller 18. århundred.⁹

Usikkerheden med hensyn til datering er forståelig, for mange af de kunstnere som restaurerede og udbedrede antik skulptur i senere tid var teknisk dygtige og i stand til at skulptere i samme stil som en antik kunstner. I det 18. århun-

9. De Nuccio & Ungaro, 2002, 328: «Non è possibile affermare che il busto ... sia pertinente, ma certamente sia il materiale sia l'iconografia suggeriscono una unitarietà dell'insieme» (M. Mattei). Oversat: «Det er ikke muligt at bekræfte at busten hører til, men så vel materiale som ikonografi tyder på at de to dele udgør en helhed.»

10. Her kan nævnes Carlo Antonio Napolioni (1675–1742): Arata 1998; dennes elev Bartolomeo Cavaceppi (1717–1799): Howard 1991; Ramage 2002, 64–68; Brook & Curzi 2010, 298–309; og Vincenzo Pacetti (1746–1820): Ramage 2002, 68–71.

Antik og/eller moderne?

Interessen for portrætbuster i farvet sten synes at være på toppen i det 17. århundred i Rom. Det som fængede var kontrasten mellem diverse eksotiske sten i varierede farver.¹² Stadig flere private og offentlige samlinger var interesserede købere. Dette medførte et marked som enten restaurerede gamle skulpturer, kombinerede et antikt hoved med en nyere underdel, eller skabte et helt nyt værk i gammel stil. Det er ikke sikkert, at det gjorde den store forskel for bestilleren om værket var en ægte antik, så længe det bare gav indtryk af at være det.

Det faktum, at hoved og buste var skulpteret separat, åbnede for talrige muligheder når det galdt at (re)konstruere en farvet buste i antik stil. Det kunne være:

- a) et antikt hovede på tilhørende antik buste;
- b) et antikt hovede på en ikke-tilhørende antik buste;
- c) et antikt hovede på en moderne buste;
- d) et omarbejdet antikt hovede på en moderne buste;
- e) et moderne hovede på en antik buste;
- f) et moderne hovede på en samtidig moderne buste;
- g) et moderne hovede på en moderne buste fra en anden periode.

Sådanne værker er også tilgængelige fra antikvitetsmarkedet i dag. Om man skriver søgeordene «Roman bust colored marble» på google images, kommer der frem mange billeder af romerske buster i farvet marmor fra diverse perioder fra antikken til nu.¹³ Et portræt af Augustus i hvid marmor har dragt i *alabaster verdognolo* og brunmønstret *broccatello* til ærmet på panseret. Busten er dateret til omkring 1650, hvorimod de hvide marmordele angives som værende senere. I så fald kan skulpturen betegnes som en pastiche, en blanding af dele fra forskellig tid i forskellig stil. At værket – «an

11. Howard 1991, 203: «Cavaceppi often combined unrelated ancient heads and busts.(...) He fabricated other such pastiches and distortions, as well as outright fakes.» Cavaceppi har bl.a. restaureret kopien af Kephisodotos Eirene og Ploutos i München Glyptothek, Kiilerich 2007, 161.

12. Dette er i samsvar med en barok æstetik, som ses i stort format i Berninis Cornaro kapel i Rom, ca 1650, hvor gylden, hvid og sort marmor benyttes med imponerende teatralisk effekt, Barry 2020, 309–319.

13. Kiilerich 2024.

Fig. 3. Augustus buste, hvid marmor, alabastro verdognolo, siciliansk broccatello, ca 1650. (foto: www.outoftheordinary.it SKU: A6050)

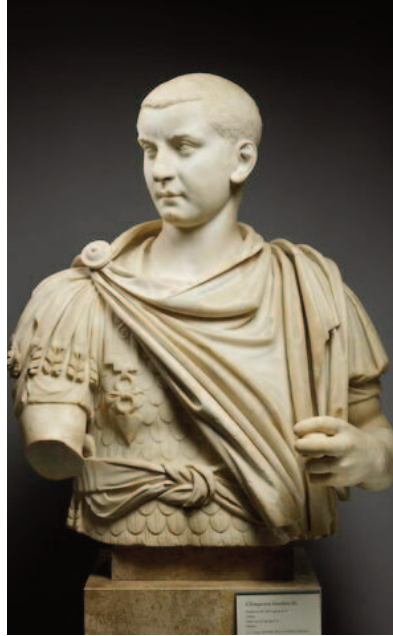

Fig. 4. Gordian III, marmor, beskåret helfigur. Louvre MR 513. (foto: Museum 5.1.528)

outstanding bust of Caesar Augustus» - ikke er antik, røbes ikke mindst af, at kunstneren har tilføjet en arm på en lidt uventet måde (Fig. 3).¹⁴ Der eksisterer rigtignok antikke halvfigurer med arm, for eksempel en Gordian III (reg. 242–244) med intakt venstre arm og brudt højre arm. Her er der dog tale om en skulptur, som oprindeligt var en hel figur, men som på et eller andet tidspunkt, efter at den blev fundet ved Gabii i Latium og før den kom til Paris i 1907, er ændret fra hel- til halvfigur (Fig. 4).¹⁵

Buster i farvet marmor i antik stil, som spænder fra det 17. til det 20. eller 21. århundred – eksakt datering er ofte vanskelig – bliver udbudt til salg fra kendte auktionshuse som Christie's, Bonham og Sotheby's. Nogle af disse stammer muligens fra engelske landsteder, hvor en tidligere ejer har er-

14. Til salg i 2022 og endnu i 2024: <https://outoftheordinary.it/product/marble-bust-of-Augustus-1650/>.

15. Kleiner 1992, 368, fig. 330.

hvervet portrætterne i forbindelse med en sydensrejse, *le grand tour*. Et givet værk kan have været i en enkelt families eje gennem generationer, men det kan også have skiftet ejer flere gange. Det kan således være vanskelig at spore oprindelsen. Der er altså en lang tradition knyttet til denne type skulptur; en tradition som endnu er levende, ikke bare i Europa men også i Kina.

Made in China

Det kan sikkert forbavse, at der stadig er et marked for «antikke» portræt-buster i det 21. århundred. Med hensyn til de økonomiske aspekter er det mindre forbavsende, at en stor del af disse skulpturer nu produceres i Kina af anonyme håndværkere. Kina er faktisk en af de førende producenter af marmor og andre stensorter. Landet både producerer og processerer, altså udvinder sten, for derefter at forarbejde den.¹⁶ Om man skriver søgeordene «Roman busts made in China» på google images, kommer der frem eksempler på buster i farvet marmor, som produceres i Kina og derfra sendes til andre dele af verden. Den vanligste formel er hoved i hvid marmor med krop i en kontrastfarve, gerne rød. I enkelte tilfælde er der brugt fire til fem forskellige stenarter til at differentiere dele på dragten. Det kan være

diverse kombinationer af hvid, rød, gul, grå eller sort sten, som alle udvindes i Kina. Xiamon Kungfu Stone Ltd viser diverse marmor- og granittyper, som kunden kan vælge imellem (Fig. 5).

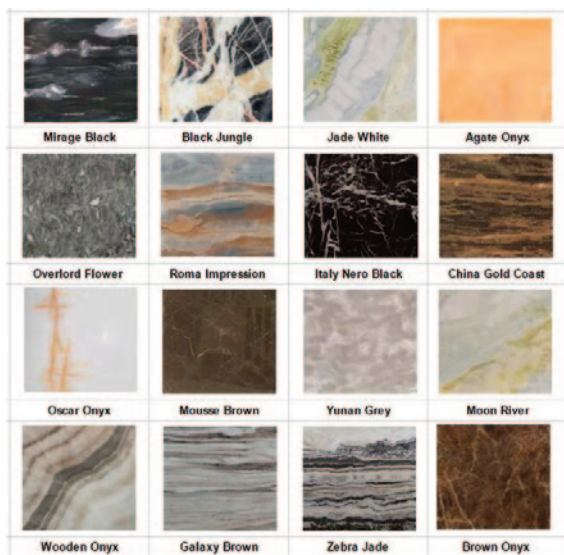

Fig. 5. Marmor og andre stensorter fra Kina. (foto: Moon River Company).

16. Price 2007, 18.

De kinesiske producenter lægger ikke skjul på, at dette er helt nye værker. Kunden kan faktisk selv være med til at designe busten ved at præcisere hvilke specifikke stensorter, som ønskes og om motivet skal være en kejser eller filosof. Prisen for en skulptur vil naturligvis afhænge af marmortyper og størrelse. Nogle firmaer forventer, at kunden bestiller mindst to styk. I et tilfælde blev det oplyst, at firmaet havde 119 eksemplarer af en given skulptur på lager! Her er altså tale om massefabrikation for et internationalt marked. Ligesom mange af vore klæder og andre produkter er Made in China, er også den italienske marmortradition ført over på et nyt og billigere, lukrativt marked. Blandt de som udbyder ny-antikke buster via Internettet optræder navne som Zhengzhou Millie Arts, Made-in-China.com, Tianjin Esing, East Sculpture og AongKing (Fig. 6). Så vidt jeg kan forstå, er meget af det, som sælges via Alibaba og 1stDibs også baseret på kinesiske produkter.

Selv om værkerne lanceres som *à l'antique* eller *after the antique*, eller under betegnelser som «antique Greek Roman bust statue», er de ofte nok

Fig. 6. Eksempler på skulptur fra AongKing i Kina (foto: AongKing)

så klodsede forsøg på at skabe noget nyt i en gammel stil. Målet er det samme som for nogen århundreder siden: det «antikke» værk har en dekorativ funktion, men ikke mindst skal det bibringe ejeren en vis status og give kulturel finish til en moderne bolig. Med massefabrikerede former bliver dette mulig for en noget større kundekreds end tidligere.

Mest populær blandt kinesiske ny-antikker synes at være et hvidt hovede kombineret med en rødspraglet buste (Fig. 7). Busten kan være udformet enten som et panser, med eller uden kappe, eller den kan være draperet, henholdsvis en militær og en civil dragt. Portræthovederne varierer på den måde, at nogle er baseret på kendte antikke portrættyper og man genkender for eksempel Augustus, Marcus Aurelius eller Caracalla. Men en stor del virker ganske typificerede og anonyme, eller blander træk fra flere kejsere, så det er vanskelig at identificere en specifik model (Fig. 8). Endelig er der også den mulighed, at selvom figuren er klædt som *imperator*, behøver hovedet ikke at illudere en kejser, men kan også godtages som en (krigerisk) filosof. Som det fremgår blandt andet av East sculpture products, kan man

Fig. 7. Moderne kejserbuste fra Kina. Marcus Aurelius?, hvid og rød kinesisk marmor. (foto: www.China.Stonecom.com.)

Fig. 8. Moderne kejserbuste fra Kina. *Septimius Severus* (?). Hvid og emperador mørkbrun kinesisk marmor. (foto: www.stonecontact.com.)

selvfølgelig også bestille kvindebuster, en Athena eller en mere romantisk kvindefigur.

Kejseren i nye klæder

Samtidig med at kinesiske producenter tilbyder nye bustere i gammel stil, har kinesiske samtidskunstnere også udforsket dette format. Yang Maoyuan har skabt kejserbuster i marmor og bronze. I sidstnævnte materiale har han blandt andet en *Caracalla* fra 2007. Li Hongbo benytter en speciel kinesisk 'bikube' papirteknik, hvor tusindvis af ganske tynde papirer stables og klisteres sammen på enkelte punkter; derefter skæres formen ud. Når den endelige form er finpudset, ser busten ud som om den er hugget i marmor. Men den sindrige papirteknik gør, at skulpturen kan

strækkes ud som et trækspil, så den skifter form. Et af værkerne fra 2014 forestiller en romersk yngling, et andet en Apollo Belvedere buste.¹⁷

Apollo Belvedere dukker op igen hos Francesco Vezzoli, en italiensk kunstner som frit approprierer og kombinerer ældre og nyere kunst i fotomontager og skulptur.¹⁸ Han har blandt andet præsenteret et værk, hvor han sammenstiller en Apollon Belvedere marmorbuste fra 19. århundred med sin egen buste i *Selvportræt som Apollo Belvederes elsker*, 2011. Dette minder lidt om ny-gamle værker, som består af en Apollo og en Artemis buste, der sælges som sæt – også disse kan ses på nettet. Vezzoli maler af og

17. Jobson 2014 viser eksempler på Li Hongbos versioner af Michelangelos hoveder, bl.a. David.

18. Ancient Marbles: Classical Sculpture and Works of Art Sale, Sotheby's 13 June 2016 <http://www.sothebys.com/en/news-video/blogs>

Fig. 9. Francesco Vezzoli, *Achille!*, 2021. Modificeret hovede på buste fra 17. århundred (foto copyright: Vezzoli).

Fig. 10. Ukendt kunstner, *Krigerbuste i diverse stensorter*, ca 1950–2000. Fra kunstmarkedet (foto: proantic. Com, ref. 1280474).

til direkte på antikke hoveder, som han har erhvervet på auktion. Værket *Achille!* fra 2021 består af en genbrugt panserbuste i mørkgrå sten fra omkring det 17. århundrede og et hjelmklædt hovede i hvid marmor, på hvilket Vezzoli har malet med blå farve omkring det ene øje (Fig. 9).¹⁹ Det er interessant, at en lignende skulptur af en ung hjelmklædt mand – «Important colored marble bust in the taste of antique, Italy» – dateret til anden halvdel af det 20. århundrede, nylig er budt til salg for 5500 euro via netstedet Proantic.com i Frankrig. Det er ikke så megen information der gives om sidstnævnte, udover at den skulle være italiensk og vejer mellem 120 og 140 kg, hvor såvel proveniens som tyngde måske skal borge for kvaliteten (Fig. 10).²⁰

19. Meneghel 2021.

20. <https://www.proantic.com> reference 1280474.

Fig. 11. Léo Caillard, *Red Caesar*, 2022. Hvid, rød marmor (foto copyright: Caillard).

Vezzoli er ikke den eneste europæiske samtidskunstner, som bearbejder heroiske bustere. Franske Léo Caillard, som også arbejder med såvel skulptur som fotomontage, har ofte antikke skulpturer som motiv. I 2018 skabte han en serie bustere i hvid kunstmarmor (støbeharpike med Carrara marmorpulver) med titelen *Heroes in stone*. Heltene her er ikke antikke helte, men populærkulturens helte, som Batman, Spiderman og Superman. I Caillards repertoire indgår også imperiale motiver: *Hipster of stone (Marc Aurele)* fra 2020 kombinerer hvid og sort marmor fra Verona: hvid til hovedet med caps og briller, og sort til kroppen.²¹ Til *Red Caesar* er benyttet hvid og rød Verona marmor (Fig. 11).²² I begge versioner har den opdaterede Marcus Aurelius caps og briller – så her er vi på sikker grund hvad angår datering. Kombination af hvid og rød Verona marmor bruger Caillard til *Red Hipster with mask* fra 2022.²³ Overfladisk set er Caillards røde bustere nærmere i stil med de kinesiske produkter end med de antikke romerske.

Værkerne til Caillard og Vezzoli kan forstås som let ironiske kommentarer til den antikke tradition eller som bevidst kalkulation af hvad som sælger. Efterspørgselen skal til dels ses i sammenhæng med en generel interesse for det klassiske i vid forstand, hvor den antikke kultur smelter sam-

21. Meredith & Barnett 2021, 7-8; utstilling i Zemack gallery i 2021, www.zcagallery.com/exhibition/hipsters-in-stone Kiilerich 2024, fig. 7.

22. <https://galerie-montmartre.com/en/produit/red-caesar/>

23. https://galerie-montmartre.com/en/produit/red-hipster-with-mask_

men med pop-kulturen, som vi kender det fra film og mode.²⁴ Her gør det ikke den store forskel om modellen hedder Septimius eller Superman.

Konklusion

Eftersom kejseren ikke kunne være til stede personligt overalt i det store Romerrige, måtte hans billede fungere som stedfortræder. I antikken blev derfor skabt tusinder af imperiale statuer og buster, som blev distribueret over hele Romerriget. De allerfleste af disse er for længst gået tabt: kostbart materiale som porfyrr kunne hugges om og genbruges, skulptur i marmor kunne brændes til kalk eller bruges som fyld i forsvarsmure; bronze blev ofte smeltet om på grund af metallets værdi – efter at eventuel forgyldning utvivlsomt først var skrabet af. Heldigvis har nogen kejserbuster overlevet gennem århundrederne i private eller offentlige samlinger. Et problem er, at mange af disse værker er stærkt omarbejdede og foreligger i ny-gamle versioner, der en del er antik og resten er fra en senere periode. Ofte er det vanskelig at skelne nyt fra gammelt. Desuden er der gennem tiden tilkommet helt nye efterligninger. Spørgsmålet bliver derfor, hvilken betydning de efter-antikke værker har for vurderingen af de ægte antikke. Der kan være en fare for, at de mange omarbejdede, pasticher og nye kreationer er med til at give et fejlagtig indtryk af, hvordan antikke imperiale buster i farvet sten rent faktisk så ud. Det er betegnende at alabasterbusten af Augustus med arm sammenstilles med den kapitolinske alabasterbuste af Septimius Severus på netsiden til *Out of the Ordinary*. Man kan spekulere på, om den omstændighed at Augustus-busten er fra 17. århundrede kan medvirke til at skabe tvivl om ægtheden til Septimius og andre værker i samme materiale. Uanset er de visuelle udtryk, som spænder fra antikken til vor tid, af og til af en sådan art, at det er vanskelig at fastslå, hvilken kategori et givet værk tilhører.

Hos en samtidskunstner som Francesco Vezzoli smelter fortid og nutid sammen, idet kunstneren kombinerer nyt og gammelt – hvilket ikke er ulig restaureringspraksis i renæssance og barok. Gennem kunstneriske nytolkninger, som Léo Caillards *Red Caesar*, og gennem kinesisk masseproduktion af buster i tilnærmet antik stil, opdateres Marcus Aurelius, Caracalla og

24. Kiilerich 2021; Besnard 2024. Se også <https://antiquipop.hypotheses.org> med kortere artikler på fransk og engelsk om antikken i kunst, film, mode og massemedier.

andre kejsere og distribueres globalt som del af en moderne markedsøkonomi baseret på den kulturelle værdi af det «evigt klassiske».

bente.kiilerich@uib.no

Referencer

- Allen, M. 2015: «Technique and message in Roman art», in B.E. Borg (ed.), *A companion to Roman art*, Malden, 157–165.
- Anderson, M.L. & Nista L. 1989: *Radiance in stone: sculpture in colored marble from the Museo Nazionale Romano*, Rome.
- Arata, F.P. 1998: «Carlo Antonio Napolioni (1675–1742) ‘celebre restauratore delle cose antiche’». Uno scultore romano al servizio del Museo Capitolino», *BullCom* 99, 153–232.
- Barry, F. 2020: *Painting in stone: Architecture and the poetics of marble from Antiquity to the Enlightenment*, Yale.
- Besnard, T.A. 2024: *L’odyssée de l’art néo-néo. Quand l’antiquité grecque et romaine inspire l’art contemporain*. <https://una-editions.fr/odysee-art-neo-neo/>
- Borghini, G. 2004: *Marmi antichi*, Rom.
- Brook, C. & Curzi, V. (eds.) 2010: *Roma e l’antico. Realtà e visione nel’700*, Milano.
- Cook, E.M. 2018: *Legacies of matter: the reception and remediation of material traditions in Roman sculpture* (Phd) Columbia University.
- Delbrueck, R. 1932: *Antike Porphywerke*. Berlin/Leipzig.
- De Nuccio, M. & Ungaro, L. (eds.) 2002: *I marmi colorati della Roma imperiale*, Venice.
- Haskell, F. & Penny, N. 1981: *Taste and the antique. The lure of classical sculpture 1500-1900*. Yale: Yale University Press.
- Howard, S. 1991: «Ancient busts and the Cavaceppi and Albacini casts», *Journal of the History of Collections* 3, 199–217.
- Jobson, Chr. 2014: «New flexible paper sculptures by Li Hongbo», *Colossal* 14. February 2014 <https://thisiscolossal.com/2014/02/new-flexible-paper-sculptures-by-li-hongbo/>
- Kiilerich, B. 2007⁸: *Græsk skulptur fra dædalisk til hellenistisk*. København: Gyldendal.

- Kiilerich, B. 2021: «Material transformations of antique sculpture in contemporary art», *CLARA special issue* no. 2, 1–18.
- Kiilerich, B. 2024: «Creative combination and recombination in Roman and pseudo-Roman portraits», *ActaAArtH* 37, 71–85.
- Kleiner, D. E. E. 1992: *Roman Sculpture*. Yale.
- McCann, K. C. 2015: «The use and symbolism of polychrome marble in Roman sculpture», in E. Hughes (ed.), *Meaning and λογος*, Cambridge, 21–40.
- Meneghel, B. 2021: «Francesco Vezzoli: ‘Palcoscenici archeologici’ Fondazione Brescia Musei», *Flash Art* 1. Sept. 2021 (www.flash-art.it)
- Meredith, H.G. & Barnett, S.E. 2021: «Contemporary classicism, copy of a copy. Appropriating classical statues as conceptual readymades», *CLARA, special issue* no. 2, 1–23.
- Price, M. 2007: *Decorative stone. The complete sourcebook*, London.
- Ramage, N. 2002: «Restorer and collector: notes on eighteenth-century recreations of Roman statues», in E. Gazda (ed.), *The ancient art of emulation: studies in artistic originality and tradition from the present to antiquity* (MAAR, suppl. 1), 61–77.